

Ярослав Калакура

доктор історичних наук, професор, кафедра архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(м. Київ, Україна), kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Теоретико-методологічні засади історичного джерелознавства, їхнє значення для джерелознавчої практики відносяться до актуальних, складних та багато в чому дискусійних проблем історичної науки в Україні. На жаль, у сучасній історіографії все ще бракує узагальнюючих праць з історії формування теоретичної складової вітчизняного джерелознавства. Поява рецензованої книги Т. С. Китиченко¹² викликана, як зазначає у вступі авторка, потребами самого джерелознавства, утвердження нового розуміння сутності його теорії і процесу її формування шляхом переосмислення студій попередників і залучення мало-відомих джерел. Хоч у наукових дослідженнях істориків, навчальних посібниках уже порушувались окремі питання процесу формування теоретико-методологічних проблем історичного джерелознавства, але особливості їх розвитку в Україні в період 1840-х – 1920-х рр. не отримали належного висвітлення в історіографії.

На актуальність книги Т. С. Китиченко вказують декілька факторів. По-перше, розвиток джерелознавства на теренах України, зокрема історіографічний аспект становлення його теоретичних засад, досі окремо не досліджувався, належно не опрацьовані методики його осмислення. По-друге, виокремлення і аналіз джерелознавчої спадщини таких знакових постатей як В. Б. Ан-

---

¹ *Китиченко Т. С.* Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.). Харків: “ДІСА ПЛЮС”, 2019. 239 с.

тонович, Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, В. І. Веретенников, П. В. Голубовський, М. С. Грушевський, В. Ю. Данилевич, М. В. Довнар-Запольський, М. П. Драгоманов, В. С. Іконников, І. М. Каманін, М. М. Ковалевський, І. А. Линниченко, Ф. І. Леонтович, І. В. Лучицький, В. К. Піскорський, Ф. Я. Фортинський, Є. М. Щепкін та ін. має принципове значення для з'ясування української компоненти історичного джерелознавства загалом. По-третє, наукові надбання джерелознавців досліджуваного періоду, їх практичний досвід роботи з джерелами не втратили свого значення й сьогодні, оскільки опрацьований джерелознавчий інструментарій не вичерпав себе і продовжує побутовати в дослідницькому просторі. Все це надає означеній монографії наукової свіжості, новизни, актуальності, джерелознавчого та історіографічного значення.

Не викликають заперечень хронологічні рамки дослідження. Їх нижню межу авторка пов'язала з тим, що саме у 1840-х рр. на теренах України, які входили до складу Російської імперії, окрім університетських осередків, формувалася система науково-дослідних установ джерелознавчого профілю. Створена у 1843 р. Київська археографічна комісія, яка у 1845–1846 рр. розпочала видання серійних збірок документів “Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе”, “Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов”, а з 1859 р. – “Архив Юго-Западной России”. Була продовжена традиція видання альманахів з публікацією джерельних матеріалів, започаткована І. І. Срезневським та М. А. Цертелевим у 1820-х – 1830-х рр. у Харкові, М. О. Максимовичем – у 1830-х р. у Києві. Т. С. Китиченко слушно наголошує, що на формування та подальший розвиток джерелознавства в підросійській Україні справляли вплив й тогочасні журнали історичного профілю. У зв'язку з цим окремо дослідниця згадує “Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” (1846–1908 рр.), у якому з коментарями були видані Літопис Самовидця (1846 р., № 1–2), “Історія русів” (1846, № 1–2, № 4) та інші важливі джерела з історії України,

дослідження з археології, етнографії, нумізматики, палеографії тощо.

Верхня хронологічна межа монографії визначена кінцем 20-х рр. ХХ ст., коли частина істориків старшого покоління поступово відходила від традиційного трактування історичних джерел і позитивістських принципів роботи з ними, а їм на зміну почав насаджуватись партійно-класовий підхід до оцінки до походження джерел та їх інформації. З кінця 1920-х років у радянській історіографії немарксистські історичні концепції піддаються жорсткій критиці, а розроблена позитивістами джерелознавча методика замінялася марксистською (читай – сталінською). На початку 1930-х рр. більшість українських науководослідних установ була ліквідована за звинуваченням у збереженні старої “буржуазної” ідеології та історичної школи М. С. Грушевського. На нашу думку, включення 1920-х рр. до загального контексту розвитку української історіографії та джерелознавства цілком виправдане, оскільки закладені тенденції у ХІХ столітті всупереч політиці комуністичного режиму все ще продовжували функціонувати в радянській Україні.

Територіальні межі окреслені дещо суб’єктивно, оскільки назва праці орієнтувала на аналіз розвитку джерелознавства в Україні загалом. Не викликає заперечень, що авторка виокремила передусім такі потужні наукові центри історичної науки в Україні як Київ, Харків і Одеса з їхніми університетами та іншими інституціями, що виникли навколо них: історико-філологічні товариства, архіви та ін. Однак було б доцільним торкнутися й розвитку теоретичного джерелознавства на західноукраїнських землях (Львів, Чернівці), згадати про вагомий внесок Наукового товариства імені Шевченка, зокрема у видання багатотомної праці “Жерела до історії України-Руси”. Прикро, що з великої плеяди фундаторів українського джерелознавства по суті випали імена І. Я. Франка, М. С. Грушевського, І. П. Крип’якевича, О. Л. Целевича та ін.

Прийнята авторкою структура роботи загалом відповідає поставленій меті та дослідницьким завданням. Відрадно, що в книзі здійснено, на наш погляд, кваліфікований історіографічний аналіз стану наукового розроблення теми, справедливо

вказано на обмаль дотичних праць, проведено огляд та класифікацію джерельного комплексу, висвітлено методика дослідження. Авторка запровадила до наукового обігу низку невідомих та рідкісних джерел, самотужки виявлених у фондах архівів та бібліотечних колекціях Києва, Одеси і Харкова.

З погляду змісту монографії в ній простежується три взаємопов'язані блоки, яким присвячені окремі розділи, кожен з яких вирішує важливі дослідницькі завдання теорії і практики. Зокрема, у першому розділі аналізується сам процес формування історичного джерелознавства у 1840–1920-х рр. на тлі його становлення як окремої наукової і навчальної дисципліни. Авторка чи не вперше розглянула дискусії щодо предмету і функцій історичного джерелознавства в означений період. Окремо варто відмітити, що дослідниця прослідкувала вплив ідей Просвітництва, романтизму, потім з 60-х рр. XIX ст. – позитивізму, а з кінця XIX ст. – неокантіанства, неоромантизму та марксизму на становлення історичного джерелознавства. Т. С. Китиченко наголосила на тому, що особливу роль у становленні джерелознавства як наукової та навчальної дисципліни в Україні відіграли історики Київського, Одеського, Харківського університетів, Історико-філологічного інституту ім. О. М. Безбородька у Ніжині тощо. Вона, зокрема, показала як лекційно-семінарська система навчання сприяла засвоєнню студентами нової на той час методики роботи з історичними джерелами. Цілком слушно зазначено, що підвищенню фаховості історичної освіти на той час сприяли також закордонні стажування та відрядження як студентів, так і викладачів закладів освіти. Доречними видаються і сюжети, присвячені взаємозв'язку становлення та розвитку джерелознавства з активізацією архівної та археографічної справи, розвитком музейництва у підросійській Україні зазначеного періоду.

У відповідності із задумом дослідниці важливе місце в монографії посідає другий розділ, у якому розглянуто комплекс методологічних і теоретичних питань, пов'язаних із трактуванням самого поняття історичного джерела, його природи, а також пошуком моделей класифікації джерел як дослідницького методу. Доречним, на наш погляд, є звернення до того факту,

що при групуванні історичних джерел урахувалися класифікації, запропоновані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. західноєвропейськими та російськими істориками – Е. Бернгеймом, В. О. Ключевським, Ш.-В. Ланглуа, Г. Моно, А. Тардіфом, Ш. Сеньобосом та ін. Дослідниця вказала на певну специфіку у підходах до класифікації історичних джерел вітчизняних авторів. Зокрема, вона наголосила, що В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. М. Бережков, П. В. Голубовський звертали особливу увагу на літописи та їх види, В. Ю. Данилевич – на речові, М. О. Максимович – усні, М. В. Довнар-Запольський – архівні джерела. В. П. Бузескула вона небезпідставно відносить до новаторів застосування лінгвістичних методів у дослідженні джерел із давньогрецької історії.

Інформаційно насиченим та аналітичним є і третій розділ, у якому простежена еволюція підходів істориків 1840–1920-х рр. до методичного інструментарію дослідження історичних джерел, їх атрибуції, критики і встановлення автентичності та достовірності. Окремий підрозділ монографії присвячено розробці методики джерелознавчої критики. Авторка наголосила на тому, що концепції зовнішньої та внутрішньої критики джерел плідно розробляли В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, В. Ю. Данилевич, В. С. Іконников, Ф. Я. Фортинський та ін. На думку Т. С. Китиченко, більшість вітчизняних дослідників означеного періоду запозичувала новітні ідеї із методології західноєвропейського джерелознавства. Зокрема, доказом цього вона вважає цитування та видання перекладів наукових праць Е. Бернгейма, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса та ін. На нашу думку, такий вплив справді був, але його не слід перебільшувати, адже в ці роки склалися самобутні наукові школи історичні документалістики і джерелознавчі осередки в Києві та Львові, плідними були джерелознавчі студії М. С. Грушевського у межах львівського, а відтак першого й другого київського періодів його діяльності. До речі, джерелознавчі студії наукових установ під керівництвом М. С. Грушевського після його повернення з еміграції варті більшої уваги. З-поміж слабких місць монографії кидається у вічі не тільки брак цілісного підходу до розвитку українського джерелознавства, але й певне перебільшення ролі російських істориків у цьому процесі.

Можна сподіватися, що Т. С. Китиченко, продовжуючи роботу над цією проблемою, не обмежиться розширенням територіальних та хронологічних меж дослідження, але й осучаснить зміст термінологічних понять. При цьому дуже важливо чіткіше викласти сутність самого концепту “теоретичне джерелознавство”, його структуру і термінологічний апарат. Засадничим підґрунтям тут можуть слугувати фундаментальні напрацювання професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Я. Варшавчика, розроблена ним логічна схема теоретичної складової джерелознавства як домінуючої ланки.

Підсумовуючи, варто ще раз наголосити на історіографічному характері монографії Т. С. Китиченко з методологічною складовою. Не тільки вступ, але й кожний розділ рецензованої книги містить стислий огляд праць українських та зарубіжних учених з відповідної проблематики, актуалізує їх важливість і значення для сьогодення. Отже, є підстави вважати, що монографія є помітним явищем у дослідженні історії українського джерелознавства. Поклавши в основу системний підхід, авторка висвітлила взаємообумовленість головних складових теорії джерелознавства та його методології. Праця містить важливі узагальнення, ґрунтовні висновки, які закладають основу для подальшого дослідження проблеми. Слушними видаються пропозиції щодо перевидання джерелознавчої спадщини фундаторів українського джерелознавства, ширшого залучення набутого наукового і дидактичного досвіду до навчального процесу та дослідницьких практик.

Таким чином, поява монографії Т. С. Китиченко “Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.)” є важливою і вагомою подією в середовищі не тільки джерелознавців, але й всього історичного співтовариства, оскільки вона заповнює чимало прогалин у знаннях з історії теоретичної складової історичного джерелознавства України, прогнозує її розвиток відповідно до нових викликів сучасності.

Yaroslav Kalakura

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor,
Department of Archival Studies and *Special Fields*
of Historical Science, Taras Shevchenko
National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine),
kalajar@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

**A THOROUGH STUDY OF THE HISTORY
OF THEORETICAL FOUNDATIONS OF SOURCE SCIENCE**